

ЧАСОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ МАТЕРІАЛЬНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Гуйван П. Д.,

*кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор*

Полтавського інституту бізнесу

Міжнародного науково-технічного університету

імені академіка Юрія Бугая

ORCID ID: 0000-0003-3058-4767

Статтю присвячено дослідженню наукового питання про часові параметри визначеності охоронно-правового відношення, що виникає у разі порушення суб'єктивного цивільного права особи. Наведено авторське бачення часу існування права, у цьому контексті обґрунтовано принципovu відмінність між поняттями «строк тривалості правовідношення» та «час здійснення суб'єктивного права». Обґрунтовано, що тривалість поведінки контрагентів не завжди дорівнює тривалості правовідношення, адже момент виникнення відношення не завжди збігається з моментом його реалізації. Разом із правовідношенням виникає не сама поведінка, а лише юридичний засіб забезпечення такої поведінки – суб'єктивне право та правовий обов'язок. Тож, з іншого боку, час для здійснення суб'єктивного права якраз збігається з періодом його існування. З огляду на те, що темпоральні чинники під час захисту права мають значну специфіку регулювання, проведене принципове відмежування охоронних і регулятивних матеріальних відносин. Річ у тім, що далеко не завжди буває легко встановити темпоральну межу, коли непорушене право переходить до порушеного стану. А це означає наявність певних проблем у зверненні до відповідного захисного інструментарію. Наведені приклади подібної підміни понять та критерії для їх усунення. Також у роботі наведено наукове визначення реальної сутності охоронного відношення, яке полягає у тому, що у разі порушення суб'єктивного матеріального права виникає інша, ніж раніше, взаємодія, яка має охоронно-правовий характер. Вона включає матеріальну вимогу правоволодільця до порушника і відповідний обов'язок останнього. Зазначається, що форми реалізації охоронної вимоги носія нового права можуть бути різними, кожній із них притаманні свої часові регулятори. Наприклад, судове домагання пред'являється упродовж обмеженого строку – позовної давності, тоді як для оперативних заходів чи інших позасудових вимог встановлені спеціальні строки або взагалі відсутнє часове обмеження. Тож наголошується на необхідності окремого темпорального опосередкування кожного із вказаних способів захисного реагування.

Ключові слова: часова визначеність, регулятивне та охоронне правовідношення.

Здійснення суб'єктивних прав полягає у використанні правоволодільцем можливостей, закладених у праві як його зміст. Їх реалізація відбувається, як правило, у результаті вчинення правомірних дій. Тому цілком логічно, що у гіпотезах більшості правових норм містяться правила правомірної поведінки, і саме така поведінка являє собою результат здійсненого чи здійснюваного права. Інакше кажучи, суб'єктивні права реалізуються переважно у регулятивних правовідносинах, хоча часом для їхнього здійснення необхідно задіяти механізми, притаманні охоронним відносинам. Якщо суб'єктивне право – це надана цивільним законом міра можливої поведінки управненої особи (право на власні дії) та право вимагати конкретної поведінки від інших осіб, то соціальна цінність такого права особи проявляється у реальності його здійснення для задоволення потреб правоволодільця [1, с. 22]. Усталена цивілістична традиція визначає вказаний термін «міра» не як кількісний показник, що характеризує обсяг правомочностей особи, а як окреслення меж, у яких може діяти управнена особа [2, с. 29–31]. З огляду на це, наведене класичне визначення суб'єктивного права, на нашу думку, має враховувати всі передбачені законом критерії правомірної поведінки особи і, зокрема, встановлені строки для вчинення відповідних дій. Тому здійснення суб'єктивного права можливе лише за умови, коли воно відбувається в межах встановлених для цього строків. Тобто темпоральна визначеність є обов'язковим елементом сутності суб'єктивного права.

У наукових працях питання темпоральної певності під час конструювання цивільного відношення, у тому числі під час здійснення взаємодій регулятивного та охоронного порядку, досліджувалися такими вченими, як В.П. Грибанов, О.С. Йоффе, В.В. Луць, Є.О. Крашенінников, О. Печений, П.Ф. Єлісейкін, П.М. Рабінович, С.О. Сліпченко та інші. У їхніх працях проведено аналіз темпоральної складової частини права особи на вчинення власних продуктивних дій та вимагання необхідної поведінки від контрагента, як під час належного виконання, так і після правопорушення. Однак основні проблеми організації взаємодії суб'єктів у часі на рівні уповноваженої та зобов'язаної особи залишаються невирішеними. Адже практично не визначений механізм темпорального регулювання окремих захисних взаємодій, при цьому не виправдано на практиці часто застосовуються темпоральні інструментарії, притаманні позовному захисту, до інших, які не повинні мати таких часових регуляторів. У такий спосіб строк у цивільному праві переважно розглядається не у контексті його впливу на зміст суб'єктивного права, як то має бути, а як окреме соціально-правове явище, відірване від сутності відносин. А це, так чи інакше, призводить до ізольованого аналізу та можливої звуженої оцінки цього юридичного регулятора. На досягнення визначеності у цьому питанні і спрямована ця праця.

Суб'єкти права та обов'язку реалізують правовідношення переважно не в момент його виникнення, а через деякий час після встановлення. І незалежно від того, тривалий чи дуже короткий проміжок часу між встановленням змісту суб'єктивного права та його здійсненням, за загальним правилом поняття «строк тривалості правовідношення» та «час здійснення суб'єктивного права» не є тотожними. Поведінка контрагентів зазвичай є детермінованою у часі, проте її тривалість не завжди дорівнює тривалості правовідношення. Насамперед це полягає в тому, що момент виникнення відношення не завжди збігається з моментом його реалізації. Особливо це характерне для реалізації повноважень (виконання обов'язків), які відбуваються в результаті вчинення одноразової дії. Наприклад, передача грошей відбувається в якийсь термін, котрий перебуває в межах обумовленого строку. Натомість час для здійснення суб'єктивного права якраз збігається з періодом його існування. Разом із правовідношенням виникає не сама поведінка, а лише юридичний засіб забезпечення такої поведінки – суб'єктивне право та правовий обов'язок [3, с. 567]. У цьому сенсі доречно процитувати О. Печеного, котрий принципово відділяв поняття строку дії договору та періоди виконання окремих зобов'язань, що обумовлені угодою [4, с. 90–93]. Але до моменту прострочення подібне відношення в будь-якому разі розвивається у регулятивному, тобто належному стані. Інша річ, коли відбувається правопорушення. Тоді має застосовуватися охоронний механізм, у тому числі і шляхом залучення судового державного примусу. Однак далеко не завжди буває легко встановити темпоральну межу, коли непорушене право переходить до порушеного стану. А це означає наявність певних проблем у зверненні до відповідного захисного інструментарію.

Як показує життя, встановлення належної тривалості строку за тими чи іншими матеріально-правовими відносинами значною мірою залежить від правильного визначення їх юридичної сутності. Різні підходи у правозастосуванні, пов'язані з неправильним часовим опосередкуванням з огляду на помилкове застосування до правовідношення того механізму, який не може до нього застосовуватися, є доволі частим явищем. І найбільш показовим прикладом є невиправдане змішування інструментарію, що регулює регулятивні та охоронні відносини. Адже перші відбуваються за умови нормального розвитку матеріальних взаємин між сторонами, тоді як охоронні – стосуються захисту вже порушеного суб'єктивного права. Скажімо, цілком очевидно, що вимога страхувальника до страховика про виплату страхового відшкодування є регулятивним правом сторони договору, котра реалізується в межах відповідного регулятивного правовідношення. У разі, коли останній не виконає свій обов'язок сплатити кошти, у страхувальника почнеться охоронне повноваження такого ж змісту – вимагати виплати йому відшкодування страхової суми. Іншими словами, право кредитора за регулятивним зобов'язанням на отримання страховки виникне від часу звернення із заявою до контрагента в межах часу дії договору за умови настання страхового випадку. Воно триватиме протягом встановленого договором періоду. А ось право страхувальника на пред'явлення позову з'явиться лише у разі порушення регулятивного права – невиконання відповідного обов'язку страховиком. Проте трапляється, що окремі дослідники припускаються підміни вказаних двох строків [5, с. 30]. Між тим, цього робити не варто: один із них опосередковує зміст регулятивного зобов'язання, інший входить до складу охоронного – права на позов. Отже, настання страхового випадку не є порушенням права на отримання страхувальником відшкодування, як іноді вказується у літературі [6, с. 40–41]. У цей момент тільки починається відповідне регулятивне право на отримання протягом визначеного строку суми відшкодування. А позовне домагання щодо примусового виконання цієї вимоги з'явиться тільки після спливу такого строку.

Особливості реальної сутності охоронного відношення полягають у тому, що у разі порушення суб'єктивного матеріального права виникає інша, ніж раніше, взаємодія, яка має охоронно-правовий характер. Вона включає матеріальну вимогу правоволодільця до порушника і відповідний обов'язок

останнього. Форми реалізації охоронної вимоги носія нового права можуть бути різними, кожній з них притаманні свої часові регулятори. Наприклад, судове домагання пред'являється упродовж обмеженого строку – позовної давності, тоді як для оперативних заходів чи інших позасудових вимог встановлені спеціальні строки або взагалі відсутнє часове обмеження. Водночас більшістю дослідників питання акценти робляться тільки на примусовому (через суд) здійсненні охоронного повноваження особи. При цьому невиправдано охоронно-правова матеріальна вимога зводиться лише до позовного домагання уповноваженого. Проте останній не зобов'язаний здійснювати захист свого права лише в судовому порядку. Інші несудові способи захисту також відбуваються через реалізацію охоронної вимоги особи, яка виникає із правопорушення і є повноваженням охоронного правовідношення. На вказану вимогу не поширюється дія інституту позовної давності, вона, як правило, задовнюванню не підлягає й існує протягом строку існування самого охоронного права.

Що ж до змісту охоронної несудової вимоги, то вона може бути такою ж, як і позовне домагання. Різновиди позовних вимог зазначені в статті 16 ЦК України як способи захисту суб'єктивного права судом. Дійсно, судовий орган, вирішуючи спір, застосовує саме такий спосіб захисту, який обрав та виклав у позовному домаганні позивач. Водночас несудова охоронна вимога, гадаємо, також може полягати у припиненні дії, що порушує право, відновленні становища, яке існувало до порушення, відшкодуванні шкоди тощо. Цілком зрозуміло, що, оскільки захист порушеного матеріального права відбувається без допомоги юрисдикційного органу, така вимога позбавлена примусової сили. Та незалежно від того, чи пред'явлена несудова охоронна вимога, від моменту порушення права у правоволоділця виникає матеріальне право на позов. Протягом позовної давності цей суб'єкт може його реалізувати. При цьому державний примус буде засобом захисту порушеного регулятивного права й одночасно – способом реалізації охоронної вимоги [7, с. 155]. Отже, як позовна, так і непозовна вимоги є рівноправними механізмами захисту одного й того ж охоронюваного об'єкта – регулятивного матеріального права [8, с. 38].

Як бачимо, після порушення суб'єктивного цивільного права в особи виникає охоронне матеріальне право, яке може реалізовуватися пред'явленням як несудової, так і судової вимоги, остання з котрих погашається позовною давністю. Черговість та зміст цих вимог не залежать одна від одної. Так, з огляду на різні фактори суб'єктивного порядку, носій порушеного права на отримання результату робіт може пред'явити позов про відшкодування збитків, нанесених простроченням виконання, й одночасно – у позасудовому порядку – виконання в натурі простроченого обов'язку. Різниця ж полягає лише в їх здатності до примусового здійснення: позовне домагання наділене такою властивістю, непозовне – ні. Незалежно від того, який порядок реалізації має охоронне право на захист – позовний чи непозовний, у будь-якому разі воно здійснюється в межах охоронно-правового відношення. Щоправда, у разі, коли охоронне правовідношення виконується без звернення до державного юрисдикційного органу, право на захист, на відміну від домагання, може іноді здійснюватися шляхом активної поведінки самого уповноваженого, наприклад під час самозахисту, запровадження засобів оперативного впливу тощо. Охоронне непозовне повноваження також може бути реалізованим через пред'явлення претензії чи іншої вимоги. На практиці правоволоділець у разі порушення його права часто спершу реалізує своє захисне право у несудовому порядку. Вимога оформляється у вигляді заяви, претензії тощо, навіть тоді, коли угодою чи законом претензійний порядок не передбачено.

У разі невиконання за цією вимогою зобов'язаною особою свого юридичного обов'язку, що кореспондує змісту вимоги, це охоронне право залишається нереалізованим. При цьому правоволоділець може, пред'явивши домагання в межах давнісного строку, реалізувати своє охоронне право іншим – судовим способом. З огляду на вказане, зобов'язання, що виникає, скажімо, із виявлення недоліків товару упродовж гарантійного строку, є звичайним охоронно-правовим відношенням, яке відбувається без застосування державно-примусового механізму. В цьому сенсі воно практично нічим не відрізняється від будь-якого охоронного відношення, не забезпеченого позовним домаганням. Єдина характерна особливість подібного зобов'язання – це те, що воно **завжди** може бути реалізованим у примусовому порядку [9, с. 56] у разі звернення до суду з матеріальним позовом у межах давнісного строку (який, власне, починається від часу виявлення недоліку¹). Тож його невиконання добровільно залишає кредитором можливість реалізувати право на захист у судовому порядку. Тоді як пред'явлена, наприклад, після закінчення давнісного строку несудова вимога про усунення порушення у разі її невиконання не забезпечена подальшою можливістю здійснення судового захисту.

Повторимо, право на захист у особи виникає виключно внаслідок його порушення. Тож за загальноприйнятим уявленням цивільне правовідношення існує певний час у регулятивному

¹ Нами висловлена пропозиція про обчислення строку існування охоронного відношення у подібних випадках не від моменту виявлення недоліків товару, а від повідомлення про них продавця протягом розумного строку після виявлення [10, с. 325–327].

стані, що зумовлює нормальний його розвиток відповідно до визначених законом чи контрагентами правил поведінки суб'єктів. Це стосується як абсолютних, так і зобов'язальних правовідносин. І лише після порушення цього суб'єктивного права виникає охоронне відношення з тим же суб'єктивним складом, змістом якого є захист порушеного регулятивного права, зокрема, шляхом судової реалізації охоронної цивільно-правової вимоги. Але обсяг повноважень праволодильця при цьому буде вже іншим: він набуває додаткових захисних можливостей порівняно з тими, які були у нього в регулятивному правовідношенні, наприклад, стягнути з порушника неустойку та відшкодування нанесеної порушенням шкоди. Таким чином, теза М.А. Гурвича про те, що цивільне право при переході його до стану права на позов (зокрема, й абсолютне право) не змінює свого змісту [11, с. 169], що домінувала тривалий період і має значне коло прихильників і зараз, не отримує практичного підтвердження.

Як слідує з аналізу, проведеного у цьому матеріалі, досить спрощеним підходом було б розглядати судову чи несудову санкцію, що реалізується в межах охоронного правовідношення, лише як механізм спонукання правопорушника до виконання встановленого правила поведінки, тобто розуміти санкцію тільки в контексті її відновлювального значення [12, с. 8]. Цивільно-правова санкція має й інші функції: компенсаторну, штрафну, оперативну тощо. Для праволодильця часто неможлива, а іноді – і недоцільна подальша реалізація повноваження, закладеного в порушеному праві. Проте очевидно, що сама можливість застосування санкції суттєво впливає на належність виконання зобов'язаною особою свого регулятивного обов'язку. При цьому цілком логічно, що можливість виникнення охоронного правовідношення іншого змісту, ніж той, що притаманний регулятивному у разі порушення останнього, не вписується в межі концепцій, які визначають забезпеченість суб'єктивного права захистом (у тому числі позовним) як його невід'ємну складову частину чи стан самого матеріального права, в який воно переходить після порушення. Ця теорія також не узгоджується і з тим фактором, що охоронне правовідношення може мати специфічні матеріально-правові способи здійснення, відмінні від способів реалізації відповідних регулятивних відносин.

Дійсно, охоронне правовідношення серед інших засобів захисту права має свій специфічний характер, який не притаманний регулятивному, і проявляється для цивільних відносин у формі позову. Матеріально-правова вимога відображається в позові і характеризує його як матеріальне право на позов, яке виникає від моменту порушення. Проте позовне домагання є лише одним з елементів змісту охоронного відношення. Воно, як і інші способи захисту порушеного права, виникає від часу усвідомлення носієм права факту правопорушення і триває упродовж позовної давності. Однак конкретний взаємозв'язок між позовом як особливою процесуальною вимогою до суду про захист та охоронним матеріально-правовим відношенням виявляється не від часу виникнення останнього, а із зверненням до суду одного з учасників відношення юридично рівних осіб [13, с. 92]. Отже, як бачимо, охоронна вимога може бути пов'язана з вимогами управненої особи до юрисдикційного органу, регулятивне правовідношення в непорушеному стані не має такого зв'язку. Тому зміст охоронного матеріального права визначається не тільки правом регулятивним, а й характером захисної вимоги та формою її реалізації.

Отже, попри формальну схожість правової конфігурації регулятивного та охоронного правовідношень, їхній зміст суттєво розрізняється за обсягом повноважень праволодильця. Скажімо, покупець у межах здійснення своїх повноважень за договором вправі вимагати передачі йому товару, а продавець, будучи у цьому зобов'язанні боржником, мусить цей товар йому передати. Коли ж відбулося порушення цього зобов'язання (річ не передана своєчасно або вона є неякісною тощо), виникає охоронне відношення, зміст якого вже не буде тотожним регулятивному. Покупець може (в тому числі і із застосуванням державного примусу) вимагати сплати неустойки, усунення недоліків, відшкодування збитків, припинення правовідношення тощо. Тобто він може застосувати в межах охоронного зобов'язання практично весь спектр санкцій, передбачених у ст. 16 ЦКУ, та, крім них, ще й інші захисні опції, обумовлені у договорі чи спеціальній нормі закону. Звісно, віритель вправі вимагати від боржника і таких дій, які становлять зміст регулятивного зобов'язання: у доктрині та законодавстві така вимога називається «виконання обов'язку в натурі». Але це домагання буде вже елементом охоронного відношення і входить до його змісту поряд з іншими вимогами (неустойка, відшкодування тощо). Охоронна вимога виконати обов'язок у натурі відрізнятиметься від такої ж регулятивної, по-перше, тим, що вона наділена примусовою здатністю, по-друге, тим, що до її змісту не входить обумовлений сторонами чи встановлений нормативно строк для нормального здійснення права у непорушеному його стані. Охоронне право в судовому порядку здійснюється через пред'явлення домагання, котре має свій період реалізації: позовну давність, якщо віритель обере захисну схему за участі державного юрисдикційного органу. Якщо ж буде обрано несудовий спосіб захисту чи позовну давність буде пропущено, строк реалізації охоронного права у добровільному порядку буде необмеженим.

Підсумовуючи сказане, мусимо дійти такого **висновку**. Суб'єктивне регулятивне матеріальне право припиняється у разі його порушення, коли строк його існування, встановлений нормативно або контрагентами, ще не скінчився, але із порушенням зникає можливість його здійснення в натурі (знищення об'єкта договору). Це право також припиняється, якщо воно не було здійснене носієм упродовж своєї тривалості (порушення полягає у простроченні реалізації). Припинення регулятивного матеріального права з триваючим виконанням не може відбутися до закінчення строку його дії, незалежно від ступеня його реалізації та існування права на судовий захист, що виникло з порушень в окремі періоди його дії. Але у будь-якому разі внаслідок правопорушення виникає нове відношення, яке не існувало раніше, і його змістом є охоронне право кредитора на усунення наслідків порушення, у тому числі включаючи нові повноваження, яких не було в регулятивному стані відповідної взаємодії, а саме вимоги компенсаторного та штрафного характеру. Тому чітке визначення стану право-відношення надає можливості застосовувати необхідні регулятивні чи охоронні заходи впливу з їх адекватною темпоральною регламентацією.

Guyvan P. Temporal certainty of material civil legal relations. Some problematic issues

This article is devoted to the study of the scientific question of the temporal parameters of the certainty of the protection and legal relationship that arises in the case of violation of the subjective civil rights of the person. The author's vision of the time of existence of the law is given, in this context the fundamental difference between the concepts of "duration of the legal relationship" and "time of exercise of subjective right" is substantiated. It is substantiated that the duration of the behavior of the contractors is not always equal to the duration of the legal relationship, because the moment of the relationship does not always coincide with the moment of its implementation. Along with the legal relationship arises not the behavior itself, but only the legal means of ensuring such behavior – a subjective right and legal obligation. So, on the other hand, the time for the exercise of a subjective right coincides with the period of its existence. Given that the temporal factors in the protection of law have a significant specificity of regulation, a fundamental separation of protective and regulatory material relations. The fact is that it is not always easy to establish a temporal boundary when an intact right passes to a disturbed state. This means that there are certain problems in accessing the appropriate protective tools. Examples of such substitution of concepts and criteria for their elimination are given. The paper also provides a scientific definition of the real essence of the protective relationship, which is that in the case of violation of subjective substantive law there is a different than before, the interaction, which is protective and legal in nature. It includes the material claim of the right holder to the infringer and the corresponding obligation of the latter. It is noted that the forms of implementation of the protection requirement of the holder of the new right may be different, each of them has its own time regulators. For example, a lawsuit is filed for a limited period of time – a statute of limitations, while for operational measures or other out-of-court claims there are special deadlines, or no time limit at all. Therefore, the need for a separate temporal mediation of each of these methods of protective response is emphasized.

Key words: temporal certainty, regulatory and protective legal relationship.

Література:

1. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2000. 411 с.
2. Малеин Н.С. Закон, ответственность и злоупотребление правом. *Советское государство и право*. 1991. № 11. С. 28–35.
3. Иоффе О.С. Гражданское право. Избранные труды. М. Статут, 2000. 781 с.
4. Печений О. Деякі проблеми строків у договірних зобов'язаннях. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2008. № 1. С. 90–94.
5. Крашенинников Е.А. Понятие и предмет исковой давности. Ярославль, 1997. 80 с.
6. Вошатко А.В. Начало течения давностного срока по притязанию на выплату страхового возмещения. Проблемы защиты субъективных гражданских прав. Сборник науч. трудов. Ярославль: Из-во ЯрГУ, 2001. С. 39–45.
7. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. 2-е изд., доп. М.: Статут, 2006. 240 с.
8. Горяйнов А.М. Примус і цивільно-правова відповідальність. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 3 (139). С. 36–39.

9. Юриста О. Про поняття та основні ознаки правоохоронного відношення. *Право України*. 1997. № 10. С.55–58.
10. Гуйван П.Д. Теоретичні питання строків у приватному праві. Монографія. Харків: Право, 2014. 620 с.
11. Гурвич М.А. Право на иск. Отв. ред.: Клейнман А.Ф. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1949. 216 с.
12. Жицинский Ю.С. Санкции нормы советского гражданского права. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. К.: Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, 1966. 18 с.
13. Елисейкин П.Ф. Понятие иска как процессуального средства защиты прав и интересов. Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. Ярославль. 1976. Вып. 1. С. 82–126.